

DIA leest: Flessenpost van Adorno

Leestip van medewerkers van het Duitsland Instituut Amsterdam

Boeken - 12 september 2019 - Auteur: Trixie Hölsgens

Hoe kun je het rechts-radicalisme, de toenemende vreemdelingenhaat en het nationalisme in Duitsland verklaren? Die vraag probeerde de Duitse filosoof en socioloog Theodor W. Adorno in 1967 aan de universiteit van Wenen te beantwoorden. Nu zijn toespraak in boekvorm is uitgegeven, blijkt hoe verrassend actueel die ook nu nog is.

'Aspekte des neuen Rechtsradikalismus' heette de toespraak die Adorno op 6 april 1967 hield in Wenen op uitnodiging van de bond van socialistische studenten. Adorno, boegbeeld van de Duitse filosofische stroming de Frankfurter Schule, is in zijn lezing verrassend toegankelijk: menselijk, geestig, helemaal niet zo theoretisch of 'ivoren toren'.

Adorno wil met zijn toespraak het nieuwe rechts-radicale geluid in Duitsland, in de vorm van de extreemrechtse partij NPD, verklaren. Hoe is het mogelijk dat in Duitsland – de Tweede Wereldoorlog is dan nog maar 20 jaar voorbij – alweer ernstige vormen van vreemdelingenhaat en nationalisme opduiken? Hij vraagt zich in Wenen hardop af: wat zijn eigenlijk de maatschappelijke voorwaarden voor het ontstaan van een dergelijke beweging? Hoe kan fascisme als het politiek verslagen is, voortbestaan?

Adorno geeft zelf direct antwoord op zijn vragen. De eerste verklaring die hij noemt is de ongelijke verdeling van kapitaal. Hele groepen in de maatschappij leven met de permanente mogelijkheid om hun sociale status kwijt te raken. De middenklasse bestaat nog wel, maar moet zichzelf en zijn privileges, bewaken en zo nodig verdedigen om niet tot onderklasse te worden.

Kwetsbare groepen

Adorno benoemt kwetsbare groepen die hierdoor 'vatbaar' zijn: de *Einzelhändler* die door de concentratie van handel in bijvoorbeeld warenhuizen direct worden bedreigd; de mensen die zich afvragen of hun baan niet overbodig wordt door toenemende technologisering; en de mensen die zich niet gerepresenteerd voelen door het establishment. Anno 2019 heten die ook wel de verliezers van de globalisering.

Theodor W. Adorno (1903 – 1969) was de bekendste vertegenwoordiger van de Frankfurter Schule, een filosofische stroming met als methode de Kritische Theorie. Doel was de werkelijkheid niet alleen te verklaren, maar ook te veranderen. De Frankfurter Schule had kritiek op het kapitalisme, maar ook op nationalisme en (latent) fascisme. Het bijbehorende Institut für Sozialforschung deed empirisch sociologisch onderzoek. In 1943 verscheen een van de bekendste werken van de Frankfurter Schule, van Adorno en Max Horkheimer: 'Die Dialektik der Aufklärung'.

Een veel gehoord argument voor het toenemende rechts-extremisme, was destijds – volgens Adorno – dat bepaalde mensen nou eenmaal *unbelehrbar* zijn: rechtsextremisme is niet uit te roeien omdat sommige mensen eenvoudige oplossingen willen. Adorno legt uit: dit fenomeen is in elke democratie op de wereld te vinden. Dit wil echter niet zeggen dat de hang naar extreemrechts gedachtengoed een inherent menselijke eigenschap is. Het laat slechts zien dat democratieën op sociaaleconomisch terrein nog niet optimaal functioneren, het zijn de “littekens van de democratie”. Democratie voldoet nog niet aan haar eigen definitie: mensen voelen zich niet gehoord en niet gerepresenteerd. Fascistische stromingen en de 'niet zo eerlijke' democratie horen daarom structureel bij elkaar. Modern gezegd: *It's not a bug, it's a feature*.

Onze democratie, aldus Adorno in 1967, is nooit echt volwassen geworden. De sociaaleconomische omstandigheden laten zien dat een democratie niet per definitie egalitair is: in de praktijk is ze onderdeel, of misschien zelfs dekmantel van een standenmaatschappij. Daar krijg je boze burgers van. Dat had Adorno naar eigen zeggen al voor 1933 met zijn *empirische Sozialforschung* uitgevonden.

Propaganda

Adorno spreekt in Wenen ook over nationalisme, dat onder druk staat door toenemende Europese integratie en daardoor zijn “demonische gelaat” kan laten zien. Juist door de twijfel aan de juistheid en noodzaak van nationalisme lijkt het weer noodzakelijk om jezelf en anderen wijs te maken dat het zo essentieel is. Een genuanceerde analyse van de huidige situatie lijkt aan de hand van Adorno opeens een beetje makkelijker.

Als Adorno spreekt over de technieken van de nationalistische, rechtse bewegingen, is de link met het heden nog opvallender. Zij hebben de propagandistische middelen weten te perfectioneren. Dat middel is vele malen beter uitgewerkt dan de gedachte erachter, die juist opzettelijk wat onuitgesproken blijft, legt Adorno uit. Een middel dat de rechts-radicalen, destijds dus de NPD en haar aanhangers, maar daarvoor ook al de NSDAP, veelvuldig

gebruiken is de leugen. Ze liegen over zaken die moeilijk te controleren zijn. Tegen de tijd dat duidelijk is dat het een leugen betreft, heeft die zich al uitgebreid verspreid. Het was geen toeval, zegt Adorno, dat de leiders van het Duitse nationaalsocialisme in de eerste plaats propagandisten waren.

Theodor W. Adorno - Aspekte des neuen Rechtsradikalismus
(Berlijn, 2019), 86 blz.
ISBN: 978-3-518-58737-9
[Uitgeverij Suhrkamp](#)

De lezing van Adorno, schrijft recensent Jens-Christian Rabe deze zomer in de [Süddeutsche Zeitung](#), maakt duidelijk dat de politieke communicatie van (extreem-)rechts haar oude naam moet terugkrijgen: propaganda. Misschien dekt dat de lading inderdaad meer dan de huidige term *fake news*. *Fake news* klinkt toevallig, per ongeluk, slecht geïnformeerd. Propaganda geeft aan dat het om een ideologie gaat, en om een uitzonderlijk goed uitgewerkte methode. De 'trucs' van de NPD, die Adorno scherpzinnig en geestig ontleedt - bijvoorbeeld als het gaat om haar claim van het "*Volkseigene*", zodat alle tegenstanders vijanden van het volk lijken - lijken veel op die van de huidige nationalistische, rechts-populistische partijen. Internet en sociale media hebben het bovendien nu nog veel makkelijker gemaakt om met desinformatie of een suggestieve boodschap veel mensen te bereiken.

Waarschuwen

Adorno's lezing is, om met een metafoor van hem zelf te spreken, flessenpost aan de lezer van nu, om de propaganda van deze tijd te weerstaan en te ontcrachten. Dus wat te doen? Adorno beantwoordt deze vraag verrassend concreet. Wat in ieder geval niet helpt: met een ethisch appèl aankloppen en tegen rechtse kiezers roepen dat ze zich beter, menselijker moeten gedragen. Het woord menselijk, of humaan, maakt de mensen om wie het gaat vaak al woedend omdat het hen bevestigt in het idee dat ze niet worden gezien of erkend in hun zorgen.

Wat misschien wel helpt: mensen waarschuwen voor de consequenties. De belangen van degenen aan wie de propaganda is gericht, écht benoemen. En tegelijkertijd laten zien, steeds opnieuw, dat de oplossingen van rechtsextremisten leugens zijn. Uiteindelijk wil niemand dom zijn, denkt Adorno. "*Mit der unschlagbaren Kraft der Vernunft*" (de onverslaanbare kracht van de rede) moeten we steeds benoemen wat het verschil is tussen waarheid en onwaarheid. Wat feiten zijn, en wat propaganda.

Adorno vindt het belangrijk om goed zicht te krijgen op het milieu en de motieven van de rechtse kiezer. Sociaal onderzoek blijft belangrijk, maar alleen als de politiek daar ook op reageert. Er ligt ook een grote taak voor het onderwijs. We moeten jongeren beter bereiken, zegt Adorno. We moeten ze vertellen over democratie en de consequenties van een ondemocratisch systeem, ze laten meedenken over hoe onze democratie eerlijker en representatiever kan worden. Burgerschapseducatie, dus. Maar dan wel met een kritische blik.

Adorno doet geen voorspellingen over de toekomst - dat lijkt volgens hem te veel op acceptatie van de huidige situatie. In plaats daarvan geeft hij ons een kraakheldere opdracht: "Hoe de dingen verder gaan, en de verantwoordelijkheid daarvoor hoe ze verdergaan, die ligt uiteindelijk bij ons."

Dit is een artikel gedownload via duitslandinstituut.nl.

Artikel: <https://duitslandinstituut.nl/artikel/33322/dia-leest-flessenpost-van-adorno>